

SET NGENANI SOLAH BAWANE TANGAN

e-jurnal

Dening:

**Aris Bagus Setiawan
092114219**

**JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI SURABAYA
2013**

SET NGENANI SOLAH BAWANE TANGAN

ARIS BAGUS SETIAWAN
PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI SURABAYA

Abstrak

Set ing kene nggolongake samubarang sing ana sajrone papan panggonan, uga bisa ngerteni babagan kagiyatan, kaanan lan salah bawa sing ana ing sawijine panggonan kasebut. Mula panliten iki ngenani salah bawane tangan ing Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi. Punjere panliten iki yaiku: (1) Apa wae golonganane tembung-tembung bab salah bawane tangan? Kepriye beda-bedane tembung salah bawane tangan? Kanthi adhedhasar punjere panliten, tujuwan ing panliten iki yaiku ngandharake lan njlentrehake ngenani golonganane tembung-tembung bab salah bawane tangan lan beda-bedane tembung salah bawane tangan ing Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi, saengga bisa kanggo mangerteni makna ngenani salah bawane tangan ing Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi. Paedah ing panliten iki dikarepake bisa kanggo panyengkuyung ngrembakane ilmu semantik. Saliyane iku, panliten iki uga bisa migunani ing babagan set ngenani salah bawane tangan kang awujud basa.

Panliten iki kagolong panliten linguistik sipate deskriptif. Panliten iki nduweni obyek pitung dasa sekawan tembung sajrone salah bawane tangan antarane yaiku engkol, hom pim pa, keplok, kilan, lembehan, malang kerik, mbopong, mbubut, meres, methik, mrekes, mijet, mithes, nabok, nablek, napuk, nangkis, nanthing, nduding, ndulit, ndumuk, ndudul, ndemek, ndudut, nempiling, ngampleng, ngelus-elus, nguceg, ngremet, ngeruwek, ngerangeh, nggegem, ngithik-ithik, ngawe-awe, ngemeg-emeg, ngintes, ngukur, nguwik-uwik, ngerangkul, ngerayuk, ngurut, ngeplak, nggrawuk, ngethag, ngglitho, nggebug, nggrayangi, nggondheli, nguleg, njabut, njiwit, njumput, njupuk, njegung, njawil, njambak, njewer, njotos, nyawuk, nyangking, nyapu, nyengerem, nyekel, nyikut, nyethot, nyeleh, nyiwel, nyelenthik, nyogok, nyotho, nyuwil, nyuwek, salaman, lan sut. Data ing panliten iki dikumpulake kanthi cara teknik sadap, teknik simal libat cakap, teknik bebas libat cakap, rekem lan cathet. Tata cara nganalisis dhata ing kene diperang dadi papat, yaiku transkripsi, ferivikasi, klasifikasi lan penafsiran dhata.

Asil panliten iki nuduhake yen set ngenani salah bawane tangan nduweni sesambungan paradigmatic kang dijlentrehna saka tabel-tabel lan tegese tembung kang ana ngenani salah bawane tangan. Ora mung iku saka tembung-tembung iku mau bisa digoleki drajad pepadhane. Set ngenani salah bawane tangan kang nganggo piranti nduweni patang panggolongan derajat pepadhan yaiku 33,2 %, 41,5%, 49,8%, lan 74,7%, yen set ngenani salah bawane tangan kang ora nganggo piranti nduweni enem panggolongan derajat pepadhan yaiku 33,2 %, 41,5%, 49,8%, 58,1%, 66,4%, lan 74,7%. Saka tembung-tembung iku mau ana kang dhistribusi lan ora dhistribusi kanggo tembung-tembung sajrone salah bawane tangan.

PURWAKA

Solah bawa tangan iku salah sawijine cara manungsa kang kerep dianggo nalika urip. Tumrap wong bebrayan, solah bawane tangan bisa ditindakake dening sapa wae yaiku masyarakat sing nduweni alat ucap kang jangkep, sarta jiwane sehat utawa ora gendheng kajaba wong kang cacad (kayata guwing, bindheng, bisu, budheg, lan wuta). Ora wigih iku bocah cilik, mudha-mudhi lan wong tuwa. Sing bakal dijlentrehake ing kene yaiku babagan solah bawane tangan. Solah bawane tangan iki dadi sawijine sarana kanggo mujudake rasa seneng, susah, mangkel, muring-muring, lan rasa syukur.

Set ngenani solah bawane tangan durung akeh para ahli sing njlentrehake gagasan kanthi analisis set. Kaya ta Wilayahing Teges Rasa kang diteliti dening Suwadji taun 1995 uga Wilayahing Teges Pakartine Sikil kang diteliti dening Sri Nardiati taun 1998. Adhedhasar saka kuwi, bisa digunakake kanggo njlentrehake samubarang sing isih ana gayutane karo solah bawane tangan. Pakaryan iki sing akeh ditindakake dening masyarakat Jawa mligine ana ing desa Majasem, Kecamatan Kendal, Kabupaten Ngawi.

Andharan saka solah bawane tangan bakal dijlentrehake kanthi cara set. Set ora bisa yen madeg dhewe, isih ana gegayutan-gegayutan sing kaandhut sajrone Set. Sesambungan-sesambungane set yaiku sesambungan paradigmatic.

Adhedhasar bab iku, kudu ana kang nliti set supaya babagan set bisa dingerteni kanthi cetha. Kanggo njlentrehake titikane set ngenani solah bawane tangan yaiku kanthi cara nggolongake tatacarane kang magepokan karo nganggo piranti utawa ora, wujud, perangan tangan, tujuwane, lan emosine. Banjur anggone nggolongake paradigmatic bisa adhedhasar drajad kolokatif lan ditegesi saben tembung.

Landhesan panliti nliti set ngenani solah bawane tangan iki amarga sakabehe tembung kang gegayutan karo solah bawane tangan iki nduwe sesambungan kang asipat paradigmatic kang bisa diteliti nggunakake ilmu semantik, yaiku set lan kolokasi. Set ngenani solah bawane tangan uga bisa kanggo nambahi kawruh ngenani babagan semantik, mligine babagan set lan kolokasi.

TINTINGAN KAPUSTAKAN

Titikane Set

Set minangka perangan saka wilayaha teges sajrone ilmu semantik, Miturut Pateda (2001:225) set yaiku ngandharake yen wilayahing teges iku awujud perangan saka tetembungan utawa lambang kang digawe wilayahing teges tartamtu. Andharan kang beda diandharake dening Aminudin (1988:108) teori medan makna ana sesambungan karo teori kumpulaning tembung ing sawijine basa nduweni medan struktur, kanthi leksikal utawa

kontekstual, kang bisa dianalisis kanthi cara sinkronis, diakronis, utawa paradigmatic. Saka andharane Aminudin iku mau bisa didudut yen samubarang iku kang nduweni kelas / warga bisa diperang miturut sesambungan paradigmatic. Miturut Chaer set yaiku kumpulaning tembung-tembung kang nduweni gegayutan *paradigmatic* tumrap tembung siji lan sijine. Dadi tembung-tembung kang kagolong ing sawijining set tartamtu bisa angganteni siji lan sijine. Sawijining set biyasane kasusun dening tembung-tembung saka kelas utawa tataran kang padha. Tembung-tembung jroning set nduweni konsep dhasar kang padha lan nduweni wewatesan kang jelas.

Sing diarani set iku nuduhake sesambungan paradigmatic yaiku bisa dideleng saka asal tembung paradigmatic iku dhewe. Paradigmatic asal tembung saka tembung paradigma kang tegese konsep dhasar utawa kang dadi lelandhesan. Dadi yen merang samubarang lan ngelompokake kanthi cara set iku nggunakake landhesan tertamtu. Tembung-tembung jroning set nduweni konsep dhasar kang padha lan nduweni wewatesan kang trep/cetha.

Saliyane konsep set ing cabang ilmu semantik, ing ilmu matematika lan cabang ilmu biologi uga ngandharake konsep kang saemper karo dene set. Ing Ilmu Matematika diarani *Teori Himpunan* yen ing Ilmu Biologi diarani *Teori Klasifikasi*. Miturut Cantor (1845-1918), teori himpunan yaiku kumpulaning punjering panliten arupa (wilangan, manungsa, kewan, tetuwuhan, negara, lsp) sing nduweni syarat tartamtu lan cetha. Syarat-syarat iku sing bakal nuduhake endi wae sing dadi anggota himpunan lan dudu. Yen teori Klasifikasi yaiku pengelompokan sistematis *organisme* sing adhedhasar sipat morfologine tanpa nggatekake babagan struktur sing padha (Linnaeus:1701-1778). Mula sing diarani klasifikasi yaiku nggolongake *organisme* tartamtu adhedhasar titikan (morfologi, anatomi, lan fisiologi) sing padha lan sing beda saka saben *organisme*. Antaraning set, teori himpunan, lan teori klasifikasi padha-padha njlentrehake ngenani kumpulaning obyek tartamtu kang dianggep sakesatuan. Yen ing ilmu biologi set diarani klasifikasi. Klasifikasi yaiku pengelompokan kang sistematis marang obyek, buku, utawa barang-barang liyane jroning klas utawa golongan tartamtu adhedhasar ciri-ciri kang padha (Hamakonda dan Tairas, 1999:1).

Saka panemune para ahli antarane set, himpunan, lan klasifikasi nduweni titikan sing padha, yaiku tetelune padha-padha ngandharake konsep golongan. Samubarang sing diteliti ya meh padha, yen set mligi ngenani tembung-tembung sing diarani komponen banjur diklompokake. Yen himpunan bisa nggunakake apa wae minangka punjering panliten, nanging ditandhani karo tandha brakel { } minangka *simbol matematis*. Kanggo

nyethakake apa sing diarani klasifikasi, himpunan, lan set bakal diandharake ing ngisor iki.

Konsep Ngenani Set

Konsep ngenani set iki nuduhake utawa nyebutake salah bawane tangan sing ana ing Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi. Saka adhedhasar andharan ing ndhuwur, mula struktur sesambungan ing set iku sesambungan karo hipernim, hiponim, lan kohiponim.

Saka andharan ing nduwur bisa dingerteni yen 'solah bawane tangan hipernim marang tembung 'engkol, gocekan, hom pim pa, keplok, lsp'. Semana uga tembung 'engkol, gocekan, hom pim pa, keplok, lsp' hiponim marang 'solah bawane tangan'. Yen kohiponim sesambungan ing antarane tembung-tembung kang dadi hiponime umpamane tembung 'engkol, gocekan, hom pim pa, keplok, lsp' minangka hiponim saka 'solah bawane tangan'. Dadi tembung 'engkol, gocekan, hom pim pa, keplok, lsp', bisa disebut kohiponim.

Konsep Ngenani Solah Bawane Tangan

Sadurunge ngandharake ngenani konsep salah bawane tangan luwih cethane ngerteni bab salah bawa, tangan, lan salah bawane tangan. Luwih cethane bakal diandharake ing ngisor iki.

Solah Bawa

Solah ing kene ngemu teges apa wae kang ditindak ake. Yen bawa ngemu teges sipat sing kagawa saka lair. Yen digandheng salah bawa duweni teges apa wae kang ditindakake dening manungsa utawa kewan. Dadi basa awak mono mujudake basa sing di ucapke lantaran salah, utawaobahe awak manungsa. Solah bawa sing mujudake basa awak sejatine wis ana kawit jaman biyen. Argyle lan Elkman ngandharake menawa basa awak iku bener-bener basa kang arupa simbol. Basa awak ing jagading ilmuawan asring disebut kanthi istilah basa non verbal. Kaya diandharake dening Susan G. buckley, ph.D menawa ana sepuluh tandha non verbal sing mujudake wong nalikane lagi ngapusi, rupane sepuluh mau yaiku:

- Mripat sing menga kanthi amba
- Praupan sing mbrabak
- Asring ndemiki awake dewe
- Ngedhohi inget-ingetan mata kanthi cara langsung
- Kakean kedep
- Ora ngaepne awake marang wong sing nudhuh ngapusi
- Ndhelikne tangane
- Nyakot lambene lan nutup cangkeme karo tangan
- Kakean ngobahne tangan lan sikil

Panliti pengin nлити kanthi cetha apa wae salah bawane tangan lan bisa ngukur drajad pepadhane tetembungan kang ngandhut set ngenani salah bawane tangan.

Tangan

Tangan yaiku perangan rangganing manungsa utawa kewan sing digunakake kanggo nyekel. Panliten iki, mligi ngandharake tangane manungsa. Tangan yaiku peranganing awak manungsa kang manggon ana sakiwa tengene awak. Manungsa nduweni tangan loro, saben tangan nduweni perangan kang sinebut bahu, sikut, lengen, epek-epek, lan driji.

Apa kang ditindakake ana kang nggunakake tangan siji lan uga ana kang nggunakake tangan loro. Sarta ana kang nggunakake driji siji lan ana kang nggunakake driji lima utawa kabeh drijine. Mula saka iku panliti pengin nлити kanthi cetha apa wae salah bawane tangan lan bisa ngukur drajad pepadhane tetembungan kang ngandhut set ngenani salah bawane tangan.

Solah Bawane Tangan

Solah bawane tangan yaiku pakaryan kang dilakoni dening tangan. Iku kabeh ana kang nggunakake bahu, sikut, lengen, tangan loro, tangan siji, epek-epek, lan driji. Solah bawa kang beda bisa ndadekake tetembungan kang beda. Saliyane iku semantik uga ngandharake yen tembung kang nduwe wujud beda iku uga ngasilake teges kang beda uga. Solah bawane tangan iki nuduhake yen klebu ing babagan wilayahe set lan kolokasi.

Andharan ngenani set lan kolokasi mesthi sesambungan karo bab tembung-tembung kang ana ing sajrone wilayah kang padha. Kaya tembung 'mawar, melati, kamboja, anggrek, lan kenangga' iku ana ing sajrone wilayah kang padha yaiku tembung kanggo ngandharake bab kembang, semono uga tembung 'sabun, odol, sikat, andhuk, lan sampo' iku ana ing sajrone andharan ngenani bab piranti andus.

Saka andharan bab kasebut bisa dingerteni yen sajrone salah bawane tangan ana tembung-tembung kaya dene engkol, gocekan, hom pim pa, keplok, lsp. Tembung-tembung kasebut ana sajrone andharan ngenani salah bawane tangan, mula saka iku salah bawane tangan minangka plataran kanggo ngandharake set lan kolokasi. Saliyane kuwi, kanggo nitiki set lan kolokasi sajrone salah bawane tangan bisa kanthi nggolongake tembung-tembung kasebut adhedasar nganggo piranti lan ora nganggo piranti. Saka rong perangan iku mau bisa diperang maneh yaiku adhedasar solahe tangan, adhedasar perangan tangan, adhedasar tujuwane, lan adhedasar emosine.

Lelandhesan Teori

Teori kang digunakake ing panliten iki dhasare yaiku teori analisis komponen kang mligine ing kaya kang diandharake dening Sri Nardiati lan Dwi Sutana. Kekarone teori iki nduweni ancangan kang padha menawa medan makna yaiku sakabehe jumlah leksem sing nduweni relasi semantis lan umume dipayungi dening

leksem kang dadi superordinate. Ora mung iku ing panliten iki adhedasar teori semantik leksikal kang nganggep satuwan leksikal iku pathokane yaiku komponen sing paling cilik. Teori iki digunakake kanggo ngidentifikasi komponen makna.

Verhaar (2001:9) ngandharake yen teori semantik iku teori ngenani teges. Ing sajroning ilmu bahasa, semantik iku dadi salah sawijine ilmu kang mbahas ngenani teges. Teges yaiku perangan sistematikane basa kang tujuwane kanggo nggoleki tegese. Titikane teges ing kene ana lima yaiku kaping sijine jinise teges miturut surasane wantah-entar lugas kias, denotatif, konotatif. Kaping pindhone sesambungan teges, kaping telune anane wilayahing teges, kaping papate ngenani nami lan istilah. Ing pungkasan yaiku ewah-ewahaning teges. Dene salah bawane tangan iku dhewe kalebu ing wilyahe set lan kolokasi kang ana sajrone ilmu semantik kanthi nggunakake analisi komponen. Sadurunge nganalisi komponen kudu weruh prosedur utawa tatacara kanggo nganalisis komponen. Tata carane iku ana telu yaiku:

1. Nintingi rerakitane makna kang nduweni kolokasi uga bisa mbentuk salah sawijine wilayaha makna.
2. Negesi makna sajeroning tembung-tembung kasebut.
3. Nganalisis komponen umum kang diduweni lan komponen diagnostik utawa komponen pamedane saka makna ing sajroning tata cara kaloro.

Telung cara iku bisa didadekake pathokan kanggo meruhi derajat pepadhane kolokasi sajeroning salah bawane tangan. Mula saka iku tujuwane ngandharake topik babagan set ngenani salah bawane tangan yaiku supaya bisa ngerteni apa kang sinebut set ngenani salah bawane tangan lan sepira derajat pepadhane, amarga sajroning salah bawane tangan dhewe iku akeh tembung-tembung kang wujud beda nanging sejatine tegese iku meh padha.

METODHE PANLITEN

Sipate Panliten

Panliten iki kagolong panliten linguistik asipat deskriptif. Panliten ngenani basa kang digunakake nalika salah bawane tangan masyarakat Jawa warga Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi kalebu panliten *kualitatif*. Jalaran sajroning panliten *kualitatif* iki ana sesambungane karo dhata panliten kang arupa basa kang digunakake nalika ngelakoni salah bawane tangan ing dhaerah kasebut kang wujud dudu arupa angka-angka, nanging arupa basa. Saengga pungkasan ing panliten *kualitatif* iki dikarepake bisa ngerteni jinise lan babagan set ngenani salah bawane tangan ing Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi kang kinandhut sajroning basa.

Urut-urutane Panliten

Urut-urutane panliten iki digunakake telung tata cara panliten, yaiku (1) tata carane ngumpulake dhata, (2) tata carane nganalisis dhata, lan (3) tata carane nulis asiling panliten. Saben tata cara iku nduweni metodhe lan teknik dhewe-dhewe. Metodhe lan teknik mau bakal diandharake kaya mangkene.

Tata Cara Nglumpukake Dhata

Tata cara ngumpulake nggunakake metodhe simak lan cakap (Sudaryanto, 1986:62 lan 1988:9). Metodhe simak yaiku nyemak sakabehing basa kang digunakake dening pamicara. Metode cakap arupa pirembugan antarane panliti minangka panliti karo pamicara minangka penutur.

Metodhe simak ditrapake kanthi nggunakake teknik, yaiku (1) teknik sadap, (2) teknik simak libat cakap, (3) simak bebas libat cakap, (4) rekam lan catat. Kanthi teknik sadhap, panliti mung nyemak lan nampa sakabehe omongan saka sumber dhata kang ngandhut set ngenani salah bawane tangan ing Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi. Teknik simak bebas libat cakap yaiku panliti ora melu sajroning pirembugan. Teknik rekam yaiku ngrekam apa kang dituturake pamicara kanthi alat *tape recorder* tartamtu lan kanthi syarat ora ngganggu lumrahe proses kagiyatan wicara ing masyarakat Jawa Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi. Teknik catat yaiku nyatet ing sawijine kertu dhata transkripsi.

Metodhe cakap ditrapake kanthi nggunakake teknik, yaiku (1) teknik pancing, (2) cakap semuka, (3) cakap tak semuka, lan (4) rekam lan catat. Teknik pancing yaiku panliti mancing sawijine utawa seperangan pawongan supaya micara. Cakap semuka yaiku panliti mancing sawijine pawongan supaya nganakake pirembugan langsung lan diarahake kanggo goleki dhata saakeh-akehe. Pawongan kasebut lumrahe diarani informan. Cakap tak semuka yaiku panliti mancing sawijine utawa saperangan pawongan supaya nganakake pirembugan tak semuka, nanging kanthi tinulis. Teknik kasebut yen ing ilmu sosial diarani kuesioner utawa respondensi.

Tata Cara Nganalisis Dhata

Tata cara nganalisis dhata ing kene diperang dadi papat, yaiku transkripsi, ferivikasi, klasifikasi lan penafsiran dhata. Sabanjure bakal dijlentrehake siji-siji kaya ing ngisor iki.

1) Tahap Transkripsi Dhata

Tahap transkripsi dhata iki gegayutan karo nulis sekabehe dhata kang wis diolehi. Data kang diolehi kanthi metode observasi visual ing kene ditulis apa anane. Tujuwan transkrip dhata iki kanggo meruhi sepira akehe dhata kang wis dikumpulake lan kepriye wujud.

2) Tahap Verifikasi Dhata

Dhata-dhata kang wis ditranskrip sajrone panliten iki banjur dipilih kanthi tliti lan digathukake karo unsur-unsur kang dadi punjere panliten. Tahap iki dianakake kanthi tujuwan supaya perkara kang bakal diudhari bisa kawedhar kanthi cetha tumrap pamaos. Saliyane iku uga nggampangake anggone nulis asile panliten.

3) Tahap Klasifikasi Dhata

Sawise nglakoni tahap transkripsi lan verifikasi dhata, banjur dibacutake tahap klasifikasi dhata. Data kang wis dipilih sajrone tahap verifikasi dhata sabanjure diklasifikasi adhedhasar undhere panliten. Dadi, dhata-dhata kasebut dikumpulake adhedhasar ing undhere panliten. Data kasebut dikumpulake lan ditemtokake siji mbaka siji dhata ngendi kang mujudake perkara ing undhere panliten.

4) Tahap Penafsiran Dhata

Penafsiran dhata iku minangka penafsiran kang pungkasan sajrone ngolah dhata. Tahap iki uga bisa ditegesi minangka asil pungkasan sajrone proses panliten. Penafsiran dhata tumrap dasanama iki kanggo nuduhake sapira derajat pepadhane ing salah bawane tangan. Cara nuduhake yaiku set sing wis kasil diklumpukake banjur dijlentrehake miturut wujud pathokan, lan tujuwan kasebut. Kanggo mangerteni sapira derajat pepadhane, saben tembung sing ana ing set kasebut ditegesi siji baka siji banjur bisa dijupuk sapira derajat pepadhane.

Tata Cara Nulis Asile Panliten

Tata cara nulis asile panliten yaiku tata carane panliti kanggo nyuguhake asil analisis dhata kang awujud laporan katulis ngenani sakabehe kang wis diasilake sajroning panliten iki, mligine ngenani set ngenani salah bawane tangan ing Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi.

Sakabehe dhata kang wis kasil diklumpukake lan dianalisis sajroning panliten iki yaiku arupa set ngenani salah bawane tangan ing Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi. Banjur asile analisis dhata iki diandharake kanthi cara *informal*, yaiku nyuguhake asil analisis dhata adhedhasar set ngenani salah bawane tangan ing dhaerah kasebut kanthi cara uraian utawa dheskripsi kang nggunakake tembung-tembung kang lumrah saengga bisa dingerteni lan dipahami dening saben wong kang maca asile panliten iki. Andharan asiling panliten kasebut ditulis kanthi urutan-urutan ing ngisor iki.

1) Bab I minangka purwakane panliten kang ngemu sub bab ing antarane yaiku landhesane panliten, punjere panliten, tujuwane panliten, paedha panliten, wewatesane panliten, lan panjlentrehe tembung.

2) Bab II minangka titingan kapustakan kang ngemu sub bab ing antarane yaiku panliten sadurunge, kolokasi, salah bawa, tangan, salah bawane tangan, lan teori kolokasi ing salah bawane tangan.

3) Bab III minangka metodhe panliten kang ngemu sub bab ing antarane sipate panliten, urutan-urutane panliten, dhata lan sumber dhatane panliten.

4) Bab IV isine ngenani andharan asile panliten ngenani set ngenani salah bawane tangan adhedhasar wilayahhe teges.

5) Bab V minangka panutup kang isine ngenani dudutan saka sakabehe andharan asile panliten.

Dhata lan Sumber Dhatane Panliten

Dhatane Panliten

Dhata yaiku minangka obyektive panliten. Lincoln lan Guba (sajrone Moleong, 2008:11) ngandharake yen salah sawijine titikan saka panliten deskriptif yaiku data kang dikumpulake arupa tembung-tembung, gambar, dudu angka-angka. Bab kang padha uga diandharake dening Ratna (2011:47) yaiku dhata panliten ing ilmu sastra kang minangka data informal yaiku tembung-tembung, ukara lan wacana. Yen miturut (Sudaryanto, 1990:44) dhata ing panliten dibedakake dadi rong warna, yaiku dhata dasar lan dhata panyengkuyung.

Cundhuk karo andharan ing ndhuwur mula obyek utawa dhata dasar panliten iki yaiku salah bawane tangan ing Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi. Dene dhata panyengkuyunge dudu dhata kang dijlentrehake, nanging digunakake nyengkuyung dhata dasar kang dijlentrehake.

Sumber Dhatane Panliten

Sumber dhata minangka babagan kang wigati lan dibutuhake sajrone panliten. Sumber panliten iki yaiku pawongan utawa masyarakat kang nggunakake basa jawa kang klebu ing kontek. Adhedhasar warnane *regional* kang wis ditemtokake, mula sumber dhata panliten iki yaiku pawongan utawa masyarakat ing Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi.

Asil lan Titingane Panliten

Set Ngenani Salah Bawane Tangan

Sajrone bab II wis diandharake ngenani konsep set kang sabanjure bakal dijlentrehake adhedhasar jinis sipat sesambungan paradigmatic ing set. Set nuduhake jinise sipat sesambungan paradigmatic, mula kanggo ngandharake jinise sipat sesambungan paradigmatic luwih disik bakal diandharake ngenani set. Ing ngisor iki tembung-tembung ngenani salah bawane tangan:

cawik, engkol, hom pim pa, kepok, kilan, lembahan, malang kerik, macul, mbandhem, mbacok, mbeleh, mbopong, mbubut, meres, methik, mrekes, mijet, mithes, nabok, nablek, napuk, nangkis, nanthing, nduding, ndulit, ndumuk, ndudul, ndemek, ndudut, nempiling, ngampleng,

ngarit, ngelus-elus, nguceg, ngremet, ngedhuk, ngeruwek, ngerangeh, nggegem, ngithik-ithik, ngiris, ngawe-awe, ngemeg-emeg, ngintes, ngukur, nguleg, nguwik-uwik, nggunthing, ngerangkul, ngerayuk, ngurut, ngeplak, ngetik, ngonceki, nggrawuk, nggambar, ngethag, ngglitho, nggebug, nggrayangi, nggondheli, nimba, njabut, njiwit, njumput, njupuk, njegung, njawil, njambak, njewer, njenggit, njotos, nulis, nyawuk, nyangking, nyapu, nyengerem, nyekel, nyikut, nyethot, nyeleh, nyiwel, nyidhuk, nyelenthik, nyogok, nyotho, nyuwil, nyuwek, salaman, lan sut.

Set ngenani salah bawane tangan ing Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi diandharake adhedasar platarane, jalaran plataran kasebut mujudake wilayahe teges tembung kang nduweni komponen teges. Mula saka iku andharan kasebut adhedhasar salah bawane tangan ing Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi. Saliyane kuwi konsep ngenani set uga sesambungan karo hipernim, hiponim, lan kohiponim kaya kang wis diandharake ing bab II, mula saka iku bisa dingerteni yen cacah tangan kang digunakake lan perangan tangan mujudake hiponim marang salah bawane tangan.

Perangan Salah Bawane Tangan kang Nganggo Piranti lan ora Nganggo Piranti

Tangan yaiku perangan awak manungsa kang manggon ana sakiwa tengene awak. Manungsa nduweni tangan loro, saben tangan nduweni perangan kang sinebut bahu, sikut, lengen, epek-epek, lan driji. Mula saka iku set ngenani salah bawane tangan bisa diperang dadi patang jinis yaiku salah bawane tangan adhedasar solahe tangan, salah bawane tangan adhedasar pathokane, salah bawane tangan adhedasar tujuwane, lan salah bawane tangan adhedasar emosine. perangan set ngenani salah bawane tangan yaiku:

Salah Bawane Tangan Adhedasar Solahe tangan

Sajerone wong salah bawane tangan iku bisa nduduhake yen urip bebrayan iku mesthi mbutuhake tangan, mula salah bawane tangan iku wigati banget. Umpamane salah bawane tangan iku nggunakae tangan siji utawa tangan loro. Tangan siji biasane digunakake kanggo tumindak kang ora pati abot. Nanging yen tangan loro biasane digunakake kanggo tumindak kang abot. Saka andharan iki salah bawane tangan yen salah bawane tangan adhedasar solahe tangan nduweni teges kang beda.

Salah Bawane Tangan Adhedasar Perangan Tangan

Tangane manungsa kaperang dadi lima yaiku bahu, sikut, lengen, ugel-ugel, epek-epek, lan driji. Saben salah bawane tangan mesti limang perangan iku sinambungan. Ana kang nggunakake bahu, sikut, lengen, ugel-ugel, epek-epek, lan driji bareng ana kang mung salah siji saka perangan tangan iku mau. iku kabeh gumantung karo apa kang arep ditindakake dening wong kasebut.

Solah Bawane Tangan Adhedasar Tujuwane

Saben tembung sajrone salah bawane tangan iku mesthi wae nduweni tujuwan kang beda, ana sing kepengin ngetokake rasa ora seneng, lan ana sing kepengin ngetokake rasa senenge. Iku kabeh ditindakake dening salah bawane tangan, nanging tembung saka salah bawane tangan ora padha, mula bisa luwih cetha yen tembung sajrone salah bawane tangan iku dibedakake saka tujuwane nyolah bawane tangan kanggo apa.

Solah Bawane Tangan Adhedasar Emosine

Saben wong salah bawane tangan iku mesthi ana sesambungane karo emosi. Emosi ing kene perlu banget digatekake, amarga yen salah bawane tangan adhedasar emosine saben wong mesthi nduweni emosi sing beda-beda nalika tumindak salah bawane tangan. Emosine dhuwur iku mratandhani yen wong iku lagi nesu. Banjur yen emosine endhek, bisa ditegesi yen wong iku ora nduwe rasa nesu.

Solah Bawane Tangan Nganggo Piranti sing Nduweni Drajad Pepadhan 33,2%

Komponen drajad pepadhan set ngenani salah bawane tangan nganggo piranti sing ana ing golongan 33,2% yaiku:

- (1) Nggunthing
Tembung nggunthing nduweni teges ngenani liyan kang tipis nganggo gunthing. Komponen-komponen teges sing ana tembung nggunthing yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (2) Nggambar
Tembung nggambar nduweni teges ngobahake driji kanggo ngenani liyan kang ngasilake gambar. Komponen-komponen teges sing ana tembung nggambar yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (3) Nulis
Tembung nulis nduweni teges ngobahake driji kanggo ngasilake tulisan. Komponen-komponen teges sing ana tembung nulis yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.

Andharan ing ndhuwur bisa dingerteni yen tembung nggunthing, nggambar, lan nulis iki nduweni pepadhan adhedasar solahe tangan, adhedasar perangan tangan, adhedasar tujuwane, lan adhedasar emosine.

Solah Bawane Tangan Nganggo Piranti sing Nduweni Drajad Pepadhan 41,5%

Komponen drajad pepadhan set ngenani salah bawane tangan nganggo piranti sing ana ing golongan 41,5% yaiku:

- (4) Mbacok
Tembung mbacok nduweni teges ngenani liyan nganggo gaman utawa arit. Komponen-komponen teges sing ana tembung mbacok yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.

- (5) Mbeleh
Tembung mbeleh nduweni teges ngenani liyan nganggo glathi utawa pedhang. Komponen-komponen teges sing ana tembung mbeleh yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (6) Ngarit
Tembung ngarit nduweni teges ngenani suket nganggo arit. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngarit yaiku nganggo tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (7) Ngetik
Tembung ngetik nduweni teges ngobahake driji kanggo ngenani liyan. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngetik yaiku nganggo tangan siji isa uga nganggo tangan loro, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (8) Ngedhuk
Tembung ngedhuk nduweni teges ngenani liyan nganggo piranti. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngedhuk yaiku nganggo tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (9) Ngiris
Tembung ngiris nduweni teges ngenani liyan kang cilik nganggo gelathi. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngiris yaiku nganggo tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (10) Nguleg
Tembung nguleg nduweni teges ngenani liyan kang cilik nganggo uleg. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngiris yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (11) Ngoncek
Tembung ngoncek nduweni teges ngenani liyan nganggo tangan loro utawa piranti. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngoncek yaiku nganggo tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (12) Nimba
Tembung nimba nduweni teges njupuk banyu ing sumur. Komponen-komponen teges sing ana tembung nimba yaiku nganggo tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (13) Nyapu
Tembung nyapu nduweni teges ngenani larahan utawa liyan nganggo piranti sapu. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyidhuk yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (14) Nyidhuk
Tembung nyidhuk nduweni teges njupuk banyu nganggo piranti. Komponen-komponen

teges sing ana tembung nyidhuk yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.

- (15) Nyogok
Tembung nyogok nduweni teges ngenani liyan uga barang nganggo driji. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyogok yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng uga nduweni rasa seneng, emosine endhek lan uga isa emosine dhuwur.

Andharan ing ndhuwur bisa dingerteni yen tembung mbacok, mbeleh, ngarit, ngetik, ngedhuk, ngiris, ngoncek, nimba, nyidhuk, lan nyogok iki nduweni pepadhan adhedasar solah tangan, adhedasar perangan tangan, adhedasar tujuwane, lan adhedasar emosine.

Solah Bawane Tangan Nganggo Piranti sing Nduweni Drajad Pepadhan 49,8%

Komponen drajad pepadhan set ngenani solah bawane tangan nganggo piranti sing ana ing golongan 49,8% yaiku:

- (16) Cewok
Tembung cewok nduweni teges wisuh sesampunipun toyan. Komponen-komponen teges sing ana tembung cewok yaiku nganggo tangan siji uga nganggo tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.

Andharan ing ndhuwur iki bisa dingerteni yen tembung cewok iki ora nduweni pepadhan karo tembung liyane, mula ing golongan 49,8% iki ana mung satembung yaiku tembung cewok.

Solah Bawane Tangan Nganggo Piranti sing Nduweni Drajad Pepadhan 74,7%

Komponen drajad pepadhan set ngenani solah bawane tangan nganggo piranti sing ana ing golongan 74,7% yaiku:

- (17) Macul
Tembung macul nduweni teges mindah barang nganggo piranti yaiku pacul. Komponen-komponen teges sing ana tembung macul yaiku nganggo tangan loro, bahu, sikut, lengen, ugel-ugel, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.

- (18) Mbandhem
Tembung mbandhem nduweni teges mindah barang saukurane tangan kanthi tujuwan ngenani barang utawa liyan. Komponen-komponen teges sing ana tembung mbandhem yaiku nganggo tangan siji, bahu, sikut, lengen, ugel-ugel, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.

Andharan ing ndhuwur bisa dingerteni yen tembung macul lan mbandhem iki nduweni pepadhan adhedasar solah tangan, adhedasar perangan tangan, adhedasar tujuwane, lan adhedasar emosine.

Bisa disimpulna yen saka patang golongan iku mau paling endhek derajad pepadhane yaiku 33,2% lan

paling dhuwur derajat pepadhane yaiku 74,7%. Derajat pepadhan kang nduweni cacah tembung paling thithik yaiku 49,8% mung nduweni cacah 1, yen derajat pepadhan kang nduweni cacah tembung paling akeh yaiku 41,5% kang padha nduweni cacah 12.

Solah Bawane Tangan ora Nganggo Piranti sing Nduweni Dradjad Pepadhan 33,2%

Komponen dradjad pepadhan set ngenani solah bawane tangan nganggo piranti sing ana ing golongan 33,2% yaiku:

- (19) Methik
Tembung methik nduweni teges ngenani liyan/ barang sing ana ing pucuk nganggo driji jempol lan panunjuk tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung methik yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng uga nduweni rasa seneng, lan emosine endhek uga emosine dhuwur.
- (20) Mithes
Tembung mithes nduweni teges ngenani irung nganggo driji jempol lan panunjuk tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung mithes yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (21) Ndulit
Tembung ndulit nduweni teges nyengolake pucukan driji neng barang utawa liyan. Komponen-komponen teges sing ana tembung ndulit yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (22) Ndudul
Tembung ndudul nduweni teges nyengolake pucukan driji neng barang utawa liyan. Komponen-komponen teges sing ana tembung ndudul yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (23) Ndumuk
Tembung ndumuk nduweni teges grayah-grayah amerga peteng nganggo driji. Komponen-komponen teges sing ana tembung ndumuk yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (24) Ngeruwek
Tembung ngeruwek nduweni teges ngobahake driji kanggo nyatoni barang utawa liyan. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngeruwek yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (25) Ngintes
Tembung ngintes nduweni teges ngenani liyan kang ukurane cilik nganggo kuku-kukune driji jempol. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngintes yaiku

nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.

- (26) Nguwik-uwik
Tembung nguwik-uwik nduweni teges ngobahake driji ana ing awake liyan. Komponen-komponen teges sing ana tembung nguwik-uwik yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (27) Nggrawuk
Tembung nggrawuk nduweni teges ngenani kulite liyan nganggo kuku-kukuning driji kang megar. Komponen-komponen teges sing ana tembung nggrawuk yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (28) Ngethag
Tembung ngethag nduweni teges nuthuk sirahe liyan nganggo gegering driji kang ditekuk. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngethag yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (29) Ngglitho
Tembung ngglitho nduweni teges nuthuk sirahe liyan nganggo gegering driji kang dipuntir. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngglitho yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (30) Njiwit
Tembung njiwit nduweni teges nggeret kuliting liyan nganggo driji. Komponen-komponen teges sing ana tembung njiwit yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (31) Njumpt
Tembung njumpt nduweni teges mindhahake barang kang lembut nggunakake driji. Komponen-komponen teges sing ana tembung njumpt yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (32) Njawil
Tembung njawil nduweni teges ngenani liyan nganggo driji. Komponen-komponen teges sing ana tembung njawil yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (33) Njambak
Tembung njambak nduweni teges nggeret rambute liyan nganggo tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung njambak yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (34) Njewer
Tembung njewer nduweni teges nggeret kupinge liyan nganggo driji jempol lan panunjuk. Komponen-komponen teges sing ana tembung njewer yaiku nganggo tangan

siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.

- (35) Njenggit
Tembung njenggit nduweni teges nggeret saperangan rambute liyan nango driji. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngedhuk yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (36) Nyikut
Tembung nyikut nduweni teges ngenani liyan nganggo sikut. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyikut yaiku nganggo tangan siji, sikut, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (37) Nyethot
Tembung nyethot nduweni teges njapit bokonge liyan nganggo jempol lan driji kang ditekuk. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyethot yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (38) Nyiwel
Tembung nyiwel nduweni teges njapit kulite liyan nganggo jempol lan driji kang ditekuk. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyiwel yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (39) Nyelenthik
Tembung nyelenthik nduweni teges ngenani kupinge liyan nganggo driji sing dikipatake. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyelenthik yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (40) Nyuwek
Tembung nyuwek nduweni teges ngenani kulite liyan nganggo jempol lan panunjuk. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyuwek yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (41) Sut
Tembung sut nduweni teges rebut menang kanthi adu driji jempol, panuding, lan jenthik. Komponen-komponen teges sing ana tembung sut yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.

Andharan ing ndhuwur bisa dingerteni yen tembung methik, mithes, ndulit, ndudul, ndumuk, ngeruwek, ngintes, nguwik-uwik, nggrawuk, ngethag, ngglitho, njiwit, njumput, njawil, njambak, njewer, njenggit, nyikut, nyethot, nyiwel, nyelenthik, nyuwek, lan sut iki nduweni pepadhan adhedasar solah tangan, adhedasar perangane tangan, adhedasar tujuwane, lan adhedasar emosine.

Solah Bawane Tangan ora Nganggo Piranti sing Nduweni Drajad Pepadhan 41,5%

Komponen drajad pepadhan set ngenani solah bawane tangan nganggo piranti sing ana ing golongan 41,5% yaiku:

- (42) Hom pim pa
Tembung hom pim pa nduweni teges rebut menang kanthi adu driji lima lan epek-epek kang diwolak-walik. Komponen-komponen teges sing ana tembung hom pim pa yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (43) Keplok
Tembung kepek nduweni teges nyawijine tangan loro kang ngasilake suwara. Komponen-komponen teges sing ana tembung kepek yaiku nganggo tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (44) Kilan
Tembung kilan nduweni teges ukuran sadawane jenthik (manis) tekan ing jempol sing dibenggang. Komponen-komponen teges sing ana tembung kilan yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (45) Nabok
Tembung nabok nduweni teges ngenani liyan nganggo epek-epeke tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung nabok yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (46) Nablek
Tembung nablek nduweni teges ngenani barang/ liyan kang mabur nganggo epek-epeke tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung nablek yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, isa uga nduweni rasa seneng, emosine dhuwur_a nana uga sing emosine endhek.
- (47) Napuk
Tembung napuk nduweni teges ngenani liyan kang ana ing perangane sira nganggo epek-epek lan driji tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung napuk yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (48) Ndemek
Tembung ndemek nduweni teges nyengolake epek-epek lan driji neng barang utawa liyan. Komponen-komponen teges sing ana tembung ndemek yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (49) Nempiling
Tembung nempiling nduweni teges nuthuk raine liyan nganggo epek-epeking tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung nempiling yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.

- (50) Ngampleng
Tembung ngampleng nduweni teges njotos sirahe liyan nganggo kepelan tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngampleng yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (51) Ngelus-elus
Tembung ngelus-elus nduweni teges digosok-gosok lan diusap-usap kanthi sareh. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngelus elus yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (52) Ngremet
Tembung ngremet nduweni teges ngobahake epek-epek lan driji kanggo nglembutna barang utawa liyan kang wujudte cilik. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngremet yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (53) Ngukur
Tembung ngukur nduweni teges ngobahake driji ana ing awake liyan kang nduweni rasa gatel. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngukur yaiku nganggo tangan siji uga nganggo tangan loro, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (54) Ngurut
Tembung ngurut nduweni teges dipijet sarana ditlusur-tlusur nganggo tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngurut yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (55) Ngeplak
Tembung ngeplak nduweni teges nuthuk sira nganggo epek-epeking tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngeplak yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (56) Nggondheli
Tembung nggondheli nduweni teges ngalang-alangi liyan kanthi cara nggoceki. Komponen-komponen teges sing ana tembung nggondheli yaiku nganggo uga tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (57) Njegung
Tembung njegung nduweni teges nuthuk sirahe liyan kanthi tangan kang nggegem. Komponen-komponen teges sing ana tembung njegung yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (58) Njotos
Tembung njotos nduweni teges ngenani liyan nganggo tangan kang nggegem. Komponen-komponen teges sing ana tembung njotos yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (59) Nyangking
Tembung nyangking nduweni teges nggawa barang sing ukurane cilik. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyangking yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (60) Nyotho
Tembung nyotho nduweni teges ngenani liyan nganggo tangan kang nggegem. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyotho yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (61) Salaman
Tembung salaman nduweni nyawijine tangan loro. Komponen-komponen teges sing ana tembung salaman yaiku nganggo tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- Andharan ing ndhuwur bisa dingerteni yen tembung hom pim pa keplok, kilan, nabok, nablek, napuk, ndemek, nempiling, ngampleng, ngelus-elus, ngremet, ngukur, ngurut, ngeplak, nggondheli, njegung, njotos, nyangking, nyotho, lan salaman iki nduweni pepadhan adhedasar solah tangan, adhedasar perangane tangan, adhedasar tujuwane, lan adhedasar emosine.
- Solah Bawane Tangan ora Nganggo Piranti sing Nduweni Drajad Pepadhan 49,8%**
- Komponen drajad pepadhan set ngenani solah bawane tangan nganggo piranti sing ana ing golongan 49,8% yaiku:
- (62) Gocekan
Tembung gocekan nduweni teges tangan siji utawa loro kanggo ngimbangna awak supaya ora tiba utawa rebah. Komponen-komponen teges sing ana tembung gocekan yaiku nganggo tangan siji isa uga tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (63) Meres
Tembung meres nduweni teges driji lima nyawiji kanggo ngremet liyan/ barang. Komponen-komponen teges sing ana tembung meres yaiku nganggo tangan siji isa uga tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (64) Mijet
Tembung mijet nduweni teges ngenani liyan nganggo tangan kang ngasilake rasa enak. Komponen-komponen teges sing ana tembung mijet yaiku nganggo tangan siji isa uga tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (65) Nduding
Tembung nduding duweni teges ngarahna pucukan driji neng barang utawa liyan.

- Komponen-komponen teges sing ana tembung nduding yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (66) Ndudut
Tembung ndudut nduweni teges ngelih barang utawa liyan sing ana ing ngisor nganggo driji tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung ndudut yaiku nganggo tangan siji uga nganggo tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (67) Nekeg
Tembung nekeg nduweni teges ngenani liyan ing gulu nganggo tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung nekeg yaiku nganggo tangan siji uga nganggo tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (68) Nguceg
Tembung nguceg nduweni teges ngobahake driji ana ing mripat kang nduweni rasa peri. Komponen-komponen teges sing ana tembung nguceg yaiku nganggo tangan siji uga nganggo tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (69) Nggegem
Tembung nggegem nduweni teges driji lima nyawiji tanpa nggawa barang. Komponen-komponen teges sing ana tembung nggegem yaiku nganggo tangan siji uga nganggo tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (70) Ngawe-awe
Tembung ngawe-awe nduweni teges ngobahake tangan kanggo nyeluk liyan/wong. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngawe-awe yaiku nganggo tangan siji, ugel-ugel, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (71) Ngemeg-emeg
Tembung ngemeg-emeg nduweni teges ngenani liyan/ barang nganggo epek-epek lan driji tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung meg-meg yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (72) Nggebug
Tembung nggebug nduweni teges ngenani liyan nganggo tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung nggebug yaiku nganggo tangan siji, lengen, ugel-ugel, lan epek-epek, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (73) Nggrayangi
Tembung nggrayangi nduweni teges ngenani liyan/ barang nganggo epek-epek lan driji tangan ana ing wayah peteng. Komponen-komponen teges sing ana tembung nggrayangi yaiku nganggo tangan siji isa uga tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (74) Nyawuk
Tembung nyawuk nduweni teges nyidhuk banyu nganggo tangan kang dicekodhongake. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyawuk yaiku nganggo tangan siji isa uga tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (75) Nyengkerem
Tembung nyengkerem nduweni teges nyekel barang sarana tangan kang nggegem kenceng. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyengkerem yaiku nganggo tangan siji uga nganggo tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.
- (76) Nyeleh
Tembung nyeleh nduweni teges mindhah barang saka tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyeleh yaiku nganggo tangan siji isa uga tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.
- (77) Nyogok
Tembung nyogok nduweni teges ngenani liyan uga barang nganggo driji. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyogok yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng uga nduweni rasa seneng, emosine endhek lan uga isa emosine dhuwur.
- Andharan ing ndhuwur bisa dingerteni yen tembung gocekan, meres, mijet, nduding, ndudut, nekeg, nguceg, nggegem, ngawe-awe, ngemeg-emeg, nggebug, nggrayangi, nyawuk, nyengkerem, nyeleh, lan nyogok iki nduweni pepadhan adhedasar solahé tangan, adhedasar perangane tangan, adhedasar tujuwane, lan adhedasar emosine.
- Solah Bawane Tangan ora Nganggo Piranti sing Nduweni Drajad Pepadhan 58,1 %**
Komponen drajad pepadhan set ngenani solah bawane tangan nganggo piranti sing ana ing golongan 58,1% yaiku:
- (78) Mbubut
Tembung mbubut nduweni teges ngelih barang utawa liyan sing ana ing ngisor nganggo epek-epek lan driji tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung mbubut yaiku nganggo tangan siji, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng uga nduweni rasa seneng, lan emosine endhek uga emosine dhuwur.
- (79) Ngithik-ithik
Tembung ngithik-ithik nduweni teges ngobahake driji ana ing awake liyan kang nduweni rasa keru. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngithik-ithik yaiku nganggo tangan siji uga nganggo tangan loro,

driji, nduweni rasa ora seneng uga rasa seneng, lan emosine endhek.

(80) Njupuk

Tembung njupuk nduweni teges ngelih barang nganggo driji lima. Komponen-komponen teges sing ana tembung njupuk yaiku nganggo tangan siji, driji, nduweni rasa ora seneng uga isa nduweni rasa seneng, emosine endhek uga ana sing emosine dhuwur.

Andharan ing ndhuwur bisa dingerteni yen tembung mbubut, ngithik-ithik, lan njupuk iki nduweni pepadhan adhedasar solahe tangan, adhedasar perangane tangan, adhedasar tujuwane, lan adhedasar emosine.

Solah Bawane Tangan ora Nganggo Piranti sing Nduweni Drajad Pepadhan 66,4%

Komponen drajad pepadhan set ngenani solah bawane tangan nganggo piranti sing ana ing golongan 66,4% yaiku:

(81) Ngerayuk

Tembung ngerayuk nduweni teges njupuki barang kang ukurane cilik kanthi cacaha luwih saka siji nganggo tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngerayuk yaiku nganggo tangan siji isa uga tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng isa uga nduweni rasa seneng, lan emosine endhek isa uga emosine dhuwur.

(82) Njabut

Tembung njabut nduweni teges ngelih barang utawa liyan sing ana ing ngisor nganggo driji tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung njabut yaiku nganggo tangan siji uga nganggo tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng uga nduweni rasa seneng, lan emosine endhek uga emosine ndhuwur.

(83) Nyekel

Tembung nyekel nduweni teges digujengi nganggo tangan supaya ora mlayu utawa nggawa barang mawa driji kang nyawiji. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyekel yaiku nganggo tangan siji isa uga tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng isa uga nduweni rasa seneng, lan emosine endhek isa uga emosine dhuwur.

(84) Nyuwil

Tembung nyuwil nduweni teges ngelongi barang wutuh nganggo kuku tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung nyuwil yaiku nganggo tangan siji isa uga tangan loro, epek-epek, driji, nduweni rasa ra seneng isa uga nduweni rasa seneng, lan emosine endhek isa uga emosine dhuwur.

Andharan ing ndhuwur bisa dingerteni yen tembung ngayuk, njabut, nyekel, lan nyuwil iki nduweni pepadhan adhedasar solahe tangan, adhedasar perangane tangan, adhedasar tujuwane, lan adhedasar emosine.

Solah Bawane Tangan ora Nganggo Piranti sing Nduweni Drajad Pepadhan 74,7%

Komponen drajad pepadhan set ngenani solah bawane tangan nganggo piranti sing ana ing golongan 74,7% yaiku:

(85) Engkol

Tembung engkol nduweni teges rebut menang kanthi adu tangan loro kang mbentuk kaya abjad v lan sikut digawe landesan. Komponen-komponen teges sing ana tembung engkol yaiku nganggo tangan siji, bahu, sikut, lengen, ugel-ugel, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.

(86) Lembehan

Tembung lembehan nduweni teges obahing tangan maju mundur ing nalikane mlaku. Komponen-komponen teges sing ana tembung lembehan yaiku nganggo tangan loro, bahu, sikut, lengen, ugel-ugel, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.

(87) Malang kerik

Tembung malang kerik nduweni teges tangan loro kang ana kiwa tenggane awak, driji lan epek-epeke diseleh bangkekan. Komponen-komponen teges sing ana tembung malang kerik yaiku nganggo tangan loro, bahu, sikut, lengen, ugel-ugel, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.

(88) Mbopong

Tembung mbopong nduweni teges nggawa barang utawa liyan ana ing ngarep (dhadha) nganggo tangan loro. Komponen-komponen teges sing ana tembung mbopong yaiku nganggo tangan loro, bahu, sikut, lengen, ugel-ugel, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.

(89) Mrekes

Tembung mrekes nduweni teges ngenani liyan nganggo tangan loro kang ngasilake rasa lara. Komponen-komponen teges sing ana tembung mrekes yaiku nganggo tangan loro, bahu, sikut, lengen, ugel-ugel, epek-epek, driji, nduweni rasa ora seneng, lan emosine dhuwur.

(90) Nangkis

Tembung nangkis nduweni teges nolak tibaning barang utawa liyan nganggo tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung nangkis yaiku nganggo tangan siji, bahu, sikut, lengen, ugel-ugel, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.

(91) Nanthing

Tembung nanthing nduweni teges nggawa barang sing ukurane cilik nganggo tangan. Komponen-komponen teges sing ana tembung nanthing yaiku nganggo tangan siji, bahu, sikut, lengen, ugel-ugel, epek-epek,

driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.

(92) Ngeranggeh

Tembung ngeranggeh nduweni teges ngobahake tangan menyang ndhuwur supaya bisa njupuk barang utawa liyan kang ana panggon ndhuwur. Komponen-komponen teges sing ana tembung Ngeranggeh yaiku nganggo tangan siji, bahu, sikut, lengen, ugel-ugel, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.

(93) Ngerangkul

Tembung ngerangkul nduweni teges ngenani liyan kang nggunakna tangan loro. Komponen-komponen teges sing ana tembung ngerangkul yaiku nganggo tangan loro, bahu, sikut, lengan, ugel-ugel, epek-epek, driji, nduweni rasa seneng, lan emosine endhek.

Andharan ing ndhuwur bisa dingerteni yen tembung engkol, lembahan, malang kerik, mbopong, mrekes, nangkis, nanthing, Ngeranggeh, lan ngerangkul iki nduweni pepadhan adhedasar solah tangan, adhedasar perangan tangan, adhedasar tujuwane, lan adhedasar emosine.

Enem golongan ing ndhuwur iku mau endhek dhewe derajat pepadhane yaiku 33,2% lan dhuwur dhewe derajat pepadhane yaiku 74,7%. Derajat pepadhan kang nduweni cacah tembung paling thithik yaiku 58,1% lan 66,4% mung nduweni cacah 4, yen derajat pepadhan kang nduweni cacah tembung paling akeh yaiku 33,2% kang padha nduweni cacah 23.

Drajad Pepadhan Ngenani Solah Bawane Tangan

Perangan set ngenani solah bawane tangan kang bisa mbedakake tembungé iku, perlu anane pambada saka fitur dihistingtif. Dene kanggo ngukur drajad pepadhane set ngenani solah bawane tangan, ing kene uga nggunakake fitur dihistingtif, tujuwane amrih bisa dingerteni ing perangan ngendi pepadhane iku kedadeyan. Drajad pepadhane iku bisa dingerteni saka solah tangan, pathokane, tujuwane, lan emosine.

Jinise Drajad Pepadhan Solah Bawane Tangan

Andharan ing ndhuwur, nuduhake yen jinise drajad pepadhane sajrone solah bawane tangan kaperang dadi patang perangan, ing antarane yaiku meh padha (memper), separo padha, seprapat padha, lan ora padha. Patang perangan iku mau nuduhake gegayutan sintagmatik saben tembungé supaya luwih cethane bakal dijlentrehake kaya ing ngisor iki:

Meh Padha (Memper)

Tetembungan sing drajad pepadhane klebu ing perangan meh padha (memper), yaiku tembung sing nduweni teges meh padha lan pangecakane ing saben dina ora beda adoh ing babagan rasa pangrasa, utawa tetembungane bisa nyulahi ing *konteks* sing padha lan ora ngelongi

tegesi. Tetembungan ing solah bawane tangan sing tegese klebu meh padha (memper), yaiku:

- (1) Tetembungan kang nduweni teges punjer padha yaiku perangan tangan sing digunakake kanggo ngenani liyan utawa barang, iki nuduhake gegayutan paradigmatis kaya tembung *njiwit*, *nyiwel*, *nyuwek*, lan *nyethot*.
- (2) Tetembungan kang nduweni teges punjer padha yaiku mindhah barang, iki nuduhake gegayutan paradigmatis kaya tembung *mbubut*, *njumpit*, *njukuk*, lan *njabut*.
- (3) Tetembungan kang nduweni teges punjer padha yaiku ngenani liyan nganggo piranti, kang nduweni sesambungan paradigmatis yaiku *mbacok*, *mbeleh*, *ngiris*, *ngunting*, *nguleg*, *nyapu*, lan *macul*.

Separo Padha

Tetembungan sing drajad pepadhane klebu ing perangan separo padha yaiku tembung sing nduweni teges meh padha nanging pangecakane ing saben dina meh padha amarga rasa pangrasane. Tetembungan ing solah bawane tangan sing tegese klebu ing separo padha, yaiku:

- (1) Tetembungan kang nduweni teges punjer meh padha yaiku ngobahake tangan kanthi tujuwan ngenani liyan, iki nuduhake gegayutan paradigmatis kaya tembung *nabok*, *nabek*, *nempiling*, *ngampilng*, *ngeplak*, *ngethag*, *nggilito*, *nggebug*, *njegung*, *nyogok*, *njotos*, sarta *nyotho*.
- (2) Tetembungan kang nduweni teges punjer sing meh padha yaiku ngenani liyan kanthi ngandhelake obahing driji, iki nuduhake gegayutan paradigmatis kaya tembung *nggrawuk*, *nyuwil*, *ndudul*, *ndulit*, *nduding*, *njawil*, *njambak*, *nyengerem*, *njimpit*, *njumpit*, *nguwik-uwik*, *methik*, *mithes*, lan *kilan*.
- (3) Tembung-tembung kang nduweni teges punjer meh padha yaiku tegese rebut menang, iki nuduhake gegayutan paradigmatis kaya tembung *engkol*, *hom pim pa*, lan *sut*.
- (4) Tembung-tembung kang nduweni teges punjer meh padha yaiku tegese ngenani liyan/ barang nganggo epek-epek lan driji tangan, iki nuduhake gegayutan paradigmatis kaya tembung *nggrayangi*, *mijet*, *ngurut*, *ngemeg-emeg*, lan *ndemek*.

Seprapat Padha

Tetembungan sing drajad pepadhane klebu ing perangan seprapat padha yaiku tembung sing nduweni teges meh padha nanging pangecakane ing saben dianane beda amarga rasa pangrasane. Tetembungan ing solah bawane tangan sing tegese klebu ing seprapat padha, yaiku:

- (1) Tembung-tembung sing nduweni teges punjer meh padha yaiku tegese padha-padha nggawa barang, nanging ana bedane yaiku

perangane awak sing dadi panggonane, iki nuduhake gegayutan paradigmatis kaya tembung mbopong, nggegem, nyekel, sarta nyangkang.

- (2) Tembung-tembung sing nduweni teges punjer meh padha yaiku tegese padha-padha ngenani perangane awake liyan, nanging beda ing tata carane, iki nuduhake gegayutan paradigmatis kaya tembung njewer, nylenthik, njiwit, nyiwel, lan nyethot.
- (4) Tembung-tembung sing nduweni teges punjer meh padha yaiku tegese padha-padha mratelakake pakartining driji tumrape barang, ing antarane yaiku tegese driji lima nyawiji tanpa nggawa barang, iki nuduhake gegayutan paradigmatis kaya tembung nggegem, nyekel, njumput, lan njupuk.
- (5) Tembung-tembung kang nduweni teges punjer meh padha yaiku tegese nyawijine tangan loro, iki nuduhake gegayutan paradigmatis kaya tembung kepok, lan salaman.
- (6) Tembung-tembung kang nduweni teges punjer meh padha yaiku tegese ngobahake driji ana ing awake liyan, iki nuduhake gegayutan paradigmatis kaya tembung ngukur lan ngithik-ithik.
- (7) Tembung-tembung kang nduweni teges punjer meh padha yaiku tegese driji lima nyawiji kanggo ngremet liyan/ barang, iki nuduhake gegayutan paradigmatis kaya tembung meres, mrekes, lan ngremet.
- (8) Tembung-tembung kang nduweni teges punjer meh padha yaiku tegese ngobahake driji kanggo ngasilake pakaryan kang nggunakake piranti, iki nuduhake gegayutan paradigmatis kaya tembung nulis lan nggambar.

Ora padha

Tetembungan sing drajad pepadhane klebu ing perangan ora padha yaiku tembung sing pangacakane ing saben dinane beda amarga beda ing teges lan ing rasa pangrasane. Tetembungan ing salah bawane tangan sing tegese klebu ana ing perangan ora padha yaiku cawik, nyikut, lembahan, ngerageh, lan nggondheli nangi tembung-tembung isik nduweni sesambungan paradigmatis amarga tembung iku isik klebu set ngenani salah bawane tangan.

PANUTUP

Dudutan

Adhedasar andharan asile panliten ing ndhuwur, panliten ngenani set ngenani salah bawane tangan ing Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi. Banjur anggane nlinti adhedasar sipat sesambungan paradigmatis ing set.

Adhedasar set ngenani salah bawane tangan bisa dingerteni tembung-tembung kaya tembung

cawik, engkol, hom pim pa, kepok, kilan, lembahan, malang kerik, macul, mbandhem, mbacok, mbeleh, mbopong, mbubut, meres, methik, mrekes, mijet, mithes, nabok, nablek, napuk, nangkis, nanthing, nduding, ndulit, ndumuk, ndudul, ndemek, ndudut, nempiling, ngampleng, ngarit, ngelus-elus, nguceg, ngremet, ngedhuk, ngeruwek, ngerageh, nggegem, ngithik-ithik, ngiris, ngawe-awe, ngemeg-emeg, ngintes, ngukur, nguleg, nguwik-uwik, nggunthing, ngerangkul, ngerayuk, ngurut, ngeplak, ngetik, ngonceki, nggrawuk, nggambar, ngethag, ngglitho, nggebug, nggrayangi, nggondheli, nimba, njabut, njiwit, njumput, njupuk, njegung, njawil, njambak, njewer, njenggit, njotos, nulis, nyawuk, nyangkang, nyapu, nyengkerem, nyekel, nyikut, nyethot, nyeleh, nyuwil, nyidhuk, nyelenthik, nyogok, nyotho, nyuwil, nyuwek, salaman, lan sut.

Pamrayoga

Panliten iki mung ngrembug set ngenani salah bawane tangan ing Kelurahan Majasem Kecamatan Kendal Kutha Ngawi, nanging asile saka panliten iki dikarepake bisa makili sakabehe set ngenani salah bawane tangan ing dhaerah liya kang ana wewatesan ora nggunakake piranti. Mula saka iku, ora nutup anane wektu tumrap panliti liyane kanggo nindakake panliten kang sajinis set ngenani salah bawane tangan kanthi nggunakake tintingan kang beda lan watesan dhaerah kang luwih amba saka panliten saduruge.

KAPUSTAKAN

- Aminuddin. 1996. *Semantik: Pengantar Studi tentang Makna*. Bandung: Sinar Baru Algensindo.
- Aminudin. 1998. *Semantik Pengantar Studi tentang makna*. Bandung: CV. Sinar Baru.
- Arifin, Syamsul, dkk. 1983. *Struktur Frase Bahasa Jawa*. Yogyakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.
- Chaer, Abdul. 2007. *Linguistik Umum*. Jakarta: PT. Rineka Cipta.
- Chaer, Abdul. 1995. *Pengantar Semantik Bahasa Indonesia*. Jakarta: PT. Rineka Cipta.
- Djajasudarma, Fatimah. *Semantik I: Makna Leksikal dan Gramatikal*: Refika Aditama.
- Djajasudarma, Fatimah. 1993. *Semantik I Pengantar ke Arah Ilmu Makna*. Bandung: PT. Eresco.
- Geoffrey, leech. 2003. *Semantik*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar Offset.

- Gudai, Darmansyah. 1989. *Semantik beberapa Topik Utama*. Jakarta: Depdikbud.
- Herawati. 1990. "Sinonim dan Antonim Kata Ayu 'Cantik, Jelita' dalam Bahasa Jawa". *Wudyaparwa*. Maret 1990. 78-93. Yogyakarta: Balai Penelitian Bahasa.
- Kridalaksana, Harimurti. 2008. *Kamus Linguistik*. Jakarta: PT. Gramedia Pustaka Utama.
- Marsono, Samidi Sudira, Wedhawati, Yohanes Tri Mastoyo. 1990. *Tipe-tipe Semantik Verba Bahasa Jawa*. Jakarta: Departemen Pendidikan Dan Kebudayaan Jakarta.
- Nardiati, Sri. 1995. "Medan Makna 'Aktivitas Gigi' dalam Bahasa Jawa". *Wudyaparwa*. Maret 1995. 22-42. Yogyakarta: Balai Penelitian Bahasa.
- Pateda, Mansoer. 2001. *Semantik Leksikal (edisi kedua)*. Jakarta: PT. Rineka Cipta.
- Parera, J.D. 2004. *Teori Semantik Edisi Kedua*. Jakarta: Erlangga.
- Poerwadarminta, W.J.S.. 1937. *Baoe Sastra Jawa*. Batavia: JB. Wolters' Uitgevers Matschappij NV.
- Sudaryanto. 2001. *Kamus Pepak Basa Jawa*. Yogyakarta: Badan Pekerja Kongres Bahasa Jawa.
- Sutana, Swi. 1995. "Perian Semantik Kata-Kata yang Berkonsep 'Gerak Fisik Berpindah Tempat Oleh Manusia' dalam Bahasa Jawa". *Wudyaparwa*. Agustus 1995. 43-58. Yogyakarta: Balai Penelitian Bahasa.
- Tarigan, Henry Guntur. *Pengajaran Semantik: Angkasa bandung*.
- Tim. 1997. *Kamus Besar Bahas Indonesia*. Jakarta: Balai Pustaka.
- Ullman, Stephen. 2007. *Pengantar Semantik*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Wedhawati. 1989. "Analisis Komponen Makna 'Berjalan'". *Widyaparwa*. Juli 1989. Yogyakarta: Balai Penelitian Bahasa.
- Wahab, Abdul. 1995. *Teori Semantik*. Surabaya: Airlangga University Press.
- <http://id.shvoong.com/social-sciences/2165626-metode-observasi/#ixzz2JrGuFlnY>.

